

შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული
ლიტერატურის ინსტიტუტი

Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature

Korneli Kekelidze

Ten Articles for the Press

Compailed and edited by
Darejan Menabde

Tbilisi
2019

კორნელი კეკელიძე

ათი სტატია პრესისთვის

შეადგინა, ბიბლიოგრაფიული ცნობები და
საძიებლები დაურთო
დარეჯან მენაბდემ

თბილისი
2019

UDC(უკ)27-565+271.22(479.22)+27-772+27+726.1(045)

კ-392

რედაქტორი

Editor

დარეჯან მენაბდე

Darejan Menabde

სარედაქციო კოლეგია:

Editorial Council:

ირმა რატიანი

Irma Ratiani

მაკა ელბაკიძე

Maka Elbakidze

მანანა კვაჭანტირაძე

Manana Kvachantiradze

გაგა ლომიძე

Gaga Lomidze

ივანე ამირხანაშვილი

Ivane Amirkhanashvili

როსტომ ჩხეიძე

Rostom Chkheidze

კომპიუტერული უზრუნველყოფა

თინათინ დუგლაძისა

Computer Software

Tinatin Dugladze

შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული

ლიტერატურის ინსტიტუტი

Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature

თბილისი, მ. კოსტავას ქუჩა № 5; ტელ.: 995 (32) 99 53 00

0108, Tbilisi, 5, M. Kostava str.

Tel.: 995 (32) 99 53 00

ISBN 978-9941-13-341-1

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შემდგენლისაგან.....	7
მცხეთობა.....	9
როგორ აუმჯობესებენ საქართველოს ეკლესიის მდგომარეობას.....	13
საჭიროა თუ არა ქართლში საეპისკოპოსო კათედრა?.....	19
„კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქი“.....	24
„საქართველოს საექსარხოსო“ (ისტორიულ-კანონიური ცნობა).....	28
ახალი სიურპრიზი.....	32
დიდუბის ეკლესია.....	40
მცირე შენიშვნა.....	46
პროვოკაცია თუ სიბეცე? (ალ. რემიზოვი და სომხების „სურფსარქისი“).....	51

ღვთის-მსახურება და სამღვდლოება (მოხსენება, წაკითხული სრულიად საქართველოს 1917 წლის საეკლესიო კრებაზე).....	59
ბიბლიოგრაფიული ცნობები.....	73
საძიებლები.....	75

შემდგენლისაგან

დიდი ქართველი მეცნიერის, კორნელი კეკელიძის (1879-1962), სტატიები სამეცნიერო და საზოგადოებრივი ცხოვრების საკითხებზე ათეული წლების განმავლობაში იბეჭდებოდა ქართულ პრესაში. მათი ძირითადი ნაწილი შესულია ავტორის სამეცნიერო შრომათა კრებულებში („ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან“), თუმცა არის ისეთი სტატიებიც, რომლებიც XX საუკუნის დასაწყისის (პირველნაბეჭდების) შემდეგ არ გამოქვეყნებულა.

ცნობილია, რომ 1916 წელს კორნელი კეკელიძე დაინიშნა თბილისის სასულიერო სემინარიის რექტორად. XVIII საუკუნის შემდეგ ის იყო სასულიერო სემინარიის პირველი ქართველი რექტორი და სწორედ მის სახელს უკავშირდება სემინარიის „გაქართულება“. იმ დროის ქართულ პრესაში კორნელი კეკელიძემ გამოაქვეყნა არაერთი სტატია საეკლესიო საკითხებზე. შემდგომში, სავარაუდოდ, საბჭოური ეპოქის მთელ რიგ გარემოებათა გამო, ეს ტექსტები აღარსად

დაბეჭდილა [გარდა 1917 წლის საეკლესიო კრებაზე წაკითხული მოხსენებისა – იხ. ნ. პაპუაშვილის პუბლიკაცია („ზღვარი“. 2005, №1)], არადა, მათში წამოჭრილი საკითხები არა მარტო იმ ეპოქისთვის იყო აქტუალური... ამ სტატიებში მკაფიოდ ჩანს კორნელი კეკელიძის პატრიოტიზმი, ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი აზროვნება და მოქალაქეობრივი პოზიცია.

ნიგნში თავმოყრილია კორნელი კეკელიძის 10 ტექსტი საეკლესიო საკითხების შესახებ, რომლებიც 1915-1917 წლებში გამოქვეყნდა ეროვნულ-დემოკრატიული მიმართულების გაზეთ „საქართველოსა“ (რედაქტორი ს. შანშიაშვილი) და სრულიად საქართველოს საკათალიკო-სო საბჭოს ჟურნალ „სვეტიცხოველში“ (რედაქტორი პ.ინგოროყვა).

P. S. ავტორის მართლწერას ვტოვებთ უცვლელად.

მცხეთობა

დღეს ქართველი ერი დღესასწაულობს „მცხეთობას“, ანუ, საეკლესიო ტერმინოლოგია რომ ვიხმაროთ, – „კათოლიკე ეკლესიისა, სვეტიცისა წმიდისა და კვართისა საუფლოისა“ დღეობას. იქნება ბევრი არც კი იცნობდეს ამ სიტყვების ისტორიულ შინაარსს, ამიტომ მოკლედ გავითვალისწინებთ მათ მნიშვნელობას.

მატიანეს სიტყვით, როდესაც ელიოზმა იერუსალიმიდგან მცხეთას მოიტანა მაცხოვრის კვართი ანუ პერანგი, მას მიეგება მისი და სიდონია, რომელმაც გულში ჩაიკრა ეს კვართი და იქვე სული განუტევა. იმ ადგილას, სადაც ის დაასაფლავეს გულში კვართჩახუტებული, ამოვიდა კვიპაროზის ხე. როდესაც წმიდა ნინომ მონათლა ქართველები, მირიან მეფემ სიდონიას კვართის საფლავზე ააშენა მცხეთის ტაძარი, რომელსაც მისი სიდიადისა და ცენტრალ მნიშვნელობის გამო

ენოდა „კათოლიკე“ ეკლესია. კვიპაროზი, რომელიც ამ საფლავზე იყო, მოსჭრეს და ეკლესიის დედა-ბოძად მოიხმარეს. ბევრი ცდა და შრომა დახარჯეს ოსტატებმა, მაგრამ მაინც ვერ მოახერხეს ამ ბოძის აღმართვა; ბოლოს, წმიდა ნინოს ვედრებით, ის თავის-თავად აღემართა და იწყო სასწაულთა ჩვენება.

ამნაირად, „კათოლიკე ეკლესია“, რომელიც „საშვალ საშოისა თვისისა“ შეიცავს „სვეტსა ცხოველსა და კვართსა საუფლოსა“, ჩვენ გვაგონებს ქართველების გაქრისტიანებას და წმ. ნინოს და მირიანის ღვანლს ამ საქმეში. „მცხეთობა“ საქართველოს ეკლესიის ერთი უძველეს დღესასწაულთაგანია, რომელიც თან და თან ვითარდებოდა, სანამ დღევანდელი სახე არ მიიღო მეთორმეტე საუკუნეში, როდესაც გამოჩენილმა ნიკოლოზ კათალიკოზმა შეამკო ის შინაარსიან, ენა-წყლიან და ზეალმაფრენ საგალობლებით და „გიხაროდენით“. კვართი უფლისა საქართველოში შეიქმნა სიმბოლოდ არამც თუ ეკლესიისა, არამედ ცხოვნებისა და სახელმწიფოისა; ქართველი მეფეები მას ჰხატავდნენ თავიანთ ღერბში.

„მცხეთობა“ არის ჩვენი კულტურის და ისტორიის ფოკუსი. „კათოლიკე ეკლესიის“ აშენებიდგან და მასში სვეტი-ცხოველის აღმართვიდგან ჩვენში იწყება ახალი ხანა, რომელმაც ერთხელ და სამუდამოდ გამოარკვია ჩვენი ისტორიული სვებედი. დღეს ჩვენ თუ შეგვრჩენია „ქართველის“ სახელი, დღეს ჩვენ თუ გვატკბობს ენა ქართული, – ეს „მცხეთობის“ მეოხებით, ვინაიდან მცხეთაში მომხდარმა ფაქტმა, რომელსაც დღეს ვიგონებთ, შექმნა და განამტკიცა ქართული ეროვნული და პოლიტიკური ორგანიზმი. ტყუილად კი არ ამბობდა მეცხრე საუკუნის გამოჩენილი მოღვაწე გრიგოლ ხანძთელი, რომ საქართველო ის არის, სადაც ქართულ ენაზე გაისმის ღვთის დიდებაო, და ეს ღვთის-დიდება კი მომდინარეობს მცხეთიდან. მართალია, დღეს ჩვენთვის ამ დღესასწაულს იმდენი სარწმუნოებრივი სიცხოველე აღარ აქვს, როგორც წინედ, მაგრამ ის ეხლა ჩვენთვის უფრო ძვირფასი უნდა იყოს, როგორც ეროვნულ იდეის გამომხატველი და მატარებელი. ამისთვის ყოველი შეგნებული ქართველი, ყველა ის, ვისთვისაც „ქართველის“ სახელწოდებას რაიმე მნიშვნელო-

ბა და ფასი აქვს, ვალდებულია მივიდეს დღეს მცხეთაში და თაყვანი სცეს თავისი კულტურის, ეროვნების და პოლიტიკური წარსულის აკვანს და ემბაზს. ამით გავახარებთ მირიან მეფის აჩრდილს, რომელიც გულდამშვიდებით ეტყვის ნინოს, ქეთევანს და თვით ღვთის-მშობელს: „აჰა, მე და შვილნი ჩემნი, რომელნიც დღეს მოვიგე მეო!“

როგორ აუმჯობესებენ საქართველოს ეკლესიის მდგომარეობას

[...]¹ მხოლოდ ერთადერთი ადამიანი გამოჩნდა ეხლახან, რომელმაც თითქოს მამობრივი თვალთ შებედა მას, ეს იყო ექსარხოსი პიტირიმი. ამ უკანასკნელის „ტკბილმა სიტყვებმა“ მართლაც რომ „გულს იმედი ჩაგვისახა“; ვამბობ – „ტკბილმა სიტყვებმა“, რადგანაც „ტკბილი საქმის“ გაკეთების ნებას, როგორც თვითონ გვარწმუნებდა, სინოდი მას არ აძლევდა. მაგრამ ჩარხი სხვა ნაირად დატრიალდა: ჩვენი მოქომაგე პიტირიმი დაინიშნა პეტროგრადის მიტროპოლიტად და არამც თუ სინოდს მოექცა სათავეში, იმ სინოდს, რომელიც მას გზაზე ელობებოდა, პოლიტიკურ მოღვაწეთა წრეშიაც კი თვალსაჩინო ადგილი დაიკავა. ეხლა ყოველმა ქართველმა თავისუფლად

¹ ტექსტი ასე იწყება.

შემდგ.

ამოისუნთქა: ჩვენს გულშემატკივარ მამას ამდენ ხანს თუ არა ჰქონდა შეძლება „საქმის“ გაკეთებისა, ეხლა ხომ იმას გააკეთებს, რაცა სურსო, ამბობდენ. მართლაც, რამდენიმე „საქმე“ პეტროგრაღში ჩასვლისთანავე გაგვიკეთა მან.

პირველ ყოვლისა მან ჩვენ აღგვიდგინა ქუთაისის სემინარია; მართალია, ქუთაისის სემინარიის აღდგენის იდეა იმერეთის ეპისკოპოსს გიორგის ეკუთვნის, – ამან პირველმა აღძრა პიტირიმის წინაშე სათანადო შუამდგომლობა, – მაგრამ განხორციელება მისი სულ ერთიან პიტირიმის საქმეა. ჩვენ გვეგონა, პიტირიმი ეროვნულ სემინარიას აღგვიდგენდა, ისეთ სემინარიას, სადაც მომავალი მწყემსები ქართველ ერისა მშობლიურ ენაზე მიიღებდნენ განათლებას; სამწუხაროდ, იმედი არ გაგვიმართლდა: ჩვენ მოგვცეს ისეთი სემინარია, სადაც ქართული ენის ხსენებაც არ არის, არამც თუ როგორც ყველა საგნების სამოსწავლო ენისა, არამედ როგორც კერძო საგნისა. ნუთუ ასეთი სემინარია გააუმჯობესებს საქართველოს ეკლესიის მდგომარეობას?

მეორე თვალსაჩინო საქმე ყოვლადსამღვდელო პიტირიმისა არის ალავერდის კათედრის აღდგენა. თავისთავად ალავერდელის აღდგენა და მისი შუაკახეთში, ხალხთან ახლო, დამკვიდრება კეთილი საქმეა; ვისაც საეკლესიო იდეა და შეგნებული ეპისკოპოზის როლი ცოტად თუ ბევრად კიდევ სწამს და აინტერესებს, ის მხურვალე თანაგრძნობით შეეგებება ამგვარ აქტს. ეს საკამათო ყოფილა მხოლოდ „ზაკ. რეჩ“-ისთვის, რომელსაც, რაღაც მოსაზრებით არ მოსწონს ახალი ექსარხოსის ასეთივე გადანყვეტილება (№40, – გორის ეპისკოპოზის გორში დაბინაების და თბილისში მესამე ქართველ ეპისკოპოზის დანიშვნის შესახებ) და ამბობს: ალავერდის კათედრის აღდგენა საინტერესო ჩვენთვის უფრო მით იყო, რომ მან გააბათილა ის უსამართლო აქტი, რომელმაც გამოიწვია აღნიშნულ კათედრის დახურვა და მისი ხარჯით რუსის საეპისკოპოზოს გახსნა ბაქოშიო (წერილი “Всероссийский литянин”-ისა №34 თუ 35). მაგრამ ესე არის კი? სამწუხაროდ, ალავერდელის შესანახად თანხა ისევ ბაქოს საეპისკოპოზოს დარჩა, ხოლო

აღდგენილ კათედრის შენახვა უმეტეს ნაწილად ისევ ქართველობას დაატვირთეს: 1600 მანეთი მის შესანახად წაართვეს ისედაც გაძვალტყავებულ და დაჩაგრულ სამღვდელოებას (ძველი სემინარიის შენობის შემოსავლისაგან), 600 მანეთი კი შუამთა-ალავერდს, რომელსაც თავის თავიც ვერ შეუნახავს. ნუ თუ სინოდს ან მის მეთაურს არ შეეძლო ეს საკითხი ისე მოეწესრიგებია, რომ მისი სიმძიმე ქართველ სამღვდელოებას არ დასწოლოდა კისერზე?

ეს კურიოზი ჩვენ გვაგონებს „დიდუბის საკითხის“ იმ ბრძნულ გადანყვეტილებას, რომელიც სინოდმა გამოიტანა პიტირიმის მეთაურობით. გაზეთებში აღნიშნული იყო უკვე, რომ ქართველებმა დიდუბის ეკლესიის შესანარჩუნებლად, თანახმად სინოდის გადანყვეტილებისა, რუსებს ეკლესია უნდა აუგონ იქვე ახლო, დასახელებულ ეკლესიის, ესე იგი საკუთარის ხარჯით. „ყვავს არ ჰქონდა, ბუს გაჰქონდაო“, სწორედ ეს არის: ქართველებმა, რომელთაც თავის თავისთვის ვერ უპატრონებიათ, უნდა სხვას აუგონ ეკლესია, ისიც იმიტომ, რომ საკუთრება, ისტორიული

მამაპაპური ნაშთი, შეინარჩუნონ! ნუ თუ სინოდს, რომელიც მილიონებს ხარჯავს კავკასიაში გადმოსახლებულ რუსთათვის ეკლესიების ასაშენებლად, არ შეეძლო საჭირო თანხა გადაედვა დიდუბელ რუსებისათვის ეკლესიის ასაგებად, რომ ისიც ჩვენ, ქართველებს დაგვაკისრა?!

ეს ყველაფერი წვრილმანია იმასთან შედარებით, რაც ეხლახან ვცანით. ამას წინად დეპეშამ გადმოგვცა, რომ სინოდს განუზრახავს რუსეთის ეკლესიის „სამიტროპოლიტო ოლქებად“ დაყოფა. სატახტო გაზეთები უფრო ვრცლად ეხებიან ამ პროექტის შინაარსს: მთელი რუსეთის ეკლესია იყოფა რვა სამიტროპოლიტო ოლქად, ერთ მათგანს ერქმევა **„კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქი“**; ესე იგი ამიერიდგან საქართველოს ეკლესიის სახელი დოკუმენტებშიც, ქალაღბედაც, კი ჰქრება, ვინაიდგან მას ჰყლაპავს „კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქი“. 1906-07 წლებში, როდესაც ცნობილმა ვოსტორგოვმა ჩვენი ეკლესიის გათახსირება მოინდომა, უკეთესი საშუალება ვერ გამოძებნა მიზნის მისაღწევად და ეგრედ წოდებულ „წინასწარ კრებას“ სწორედ ასეთი

პროექტი წარუდგინა. მაშინდელმა სინოდის წევრებმა ეს პროექტი უყურადღებოდ დასტოვეს, ეხლა კი, როგორც სჩანს, ვოსტორგოვს ის ადვილად გაუსაღებია. ტერმინი „საქართველოს საექსარხოსო“ თავის შინაარსით კიდევ გვაგონებდა, რომ, თუ ეხლა არა, ოდესღაც მაინც ყოფილა „საქართველოს ეკლესია“; „კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქმა“ კი სამუდამოდ დამარხა ეს კანონიკური და ისტორიული ფორმულა, ვინაიდან ამ „სამიტროპოლიტოში“, რომელიც გადაიჭიმება სტავროპოლიდან აზრუმ-სპარსეთის ზღვამდე, ქართველებს და მათ ინტერესებს მეტად მცირე ალაგი ეკავებათ. ნუთუ მიტროპოლიტ პიტირიმს საქართველოს ეკლესიის გაუმჯობესობა და მისი „კანონიურ“ უფლებათა აღდგენა, რასაც ის დაბეჯითებით გვპირდებოდა, ასე ესმის? „რომელთა ესხენ ყურნი სმენად, ისმინენ“.

საჭიროა თუ არა ქართლში საეპისკოპოსო კათედრა?

როდესაც ჩვენს საზოგადოებაში ხმა გავრცელდა – მცხეთაში საეპისკოპოზოს აარსებენო, „ზაკავკ. რეჩ“-მა დასწერა; „ჩვენ დარწმუნებული ვართ, ეს ხმა უსაფუძვლოა, და იმედი გვაქვს სასულიერო მთავრობა ავტორიტეტულად უარჰყოფს მასო“ (№35). მართლაც, რამოდენიმე დღის შემდეგ მე გამოვაქვეყნე ექსპარხოსის ნაღაპარაკევი ამ საგნის შესახებ; გამოირკვა, რომ ეგზარხოსს განზრახული ჰქონია გორის ეპისკოპოზი, რომელიც ამ ჟამად თბილისში სცხოვრობს, სამუდამოდ გორში დააბინავოს, ხოლო თბილისში ქართველებისათვის ახალი ეპისკოპოზი დანიშნოს. ეს განმარტება, რომელიც ობიექტიურად, ინტერვიუს სახით, იყო გადმოცემული, ხსენებულ გაზეთს არ მოეწონა

და ექზარხოსის „გამოქომაგება“ (защита) უნოდა მას (№40), ეხლა „ზაკავკ. რეჩი“ პრინციპიალურად ეწინააღმდეგება მესამე ეპისკოპოზის დანიშვნას, თუმცა ამ ეპისკოპოზის დანიშვნა გამონვეულია იმ მოსაზრებით, რომ ქართლსაც ისე სჭირია ეპისკოპოზი, როგორც კახეთს. ჭეშმარიტად საკვირველია ხსენებულ გაზეთის პოზიცია, იმ გაზეთის, რომელიც ასე მედგრად იცავდა კახეთში საეპისკოპოზო კათედრის აღდგენის იდეას, რომლისაგან განუწყვეტელი „იერემი-ადა“ ისმოდა კახეთში კათედრის გაუქმების გამო, რომელმაც სწორედ ალავერდის კათედრის აღდგენაზე ააშენა ყოფილ ექსარხოსის, პიტირიმის, სახელი და დიდება ჩვენში. საოცარია ღმერთმანი! კახეთში (სიღნაღისა და თელავის მაზრაში, სადაც 7453 ოთხკ. ვერსის სივრცეზე 133 სამრევლოა) საჭირო ყოფილა ეპისკოპოზი, ქართლში კი (გორისა და ახალქალაქ-ახალციხის მაზრაში, სადაც 10745 ოთხკ. ვერსის სივრცეზე 169 სამრევლოა) – ზედმეტი; ამ ორი თვის წინად საჭირო იყო ჩვენთვის ეპისკოპოზი, დღეს კი ის „არ შეესაბამება ქართველ ერის სულის კვეთებას“;

პეტრე თუ მოგვცემდა მას, საჭირო იყო, პავლე-საგან კი არ გვინდა! სად არის პიტირიმი?! ყველა დამეთანხმება, რომ ბ.ბ. „ვერუიუში მირიანინის“ (№35) და „კენტის“ (№40) გულუბრყვილო რწმუნება – ჩვენთვის მარტო ალავერდის კათედრა იყო საჭირო და საინტერესო, ვერავის ვერ და-არწმუნებს. მართლაც და, განა თელავის და სიღნაღის მაზრა უფრო შორს ახლავს თბილისს, ვიდრე გორისა და ახალციხე-ახალქალაქისა? განა კახეთის მკვიდრნი უფრო არიან მოკლებულნი სულიერ საზრდოს, ვიდრე ქართლის? განა კახეთში კათედრის აღდგენით ბაქოს ეპისკოპოსს ჩამოერთვა ალავერდის შესანახი თანხა? განა ალავერდელის აღდგენით ჩვენ დაგვიბრუნდა საყვარელი მწყემსთმთავარი დავითი? განა კახეთის საეპისკოპოსოს აღდგენით ალავერდელს მიენიჭა სრული, განუსაზღვრელი უფლებები? დასასრულ, როდესაც ალავერდელის აღდგენას ვცდილობდით, განა მაშინ არ სუფევდა ჩვენში კარდინალური საკითხი საქართველოს ეკლესიის „კანონიურ უფლებათა“ აღდგენისა? ალავერდის კათედრის აღდგენით ჩვენ მივიღეთ ახალი ხარჯის გამოღე-

ბით (იხ. „საქართველო“, № 41), ის რაც გვექონდა, ახალ ეპისკოპოსის დანიშვნით, ჩვენ გვეძლევა, სრულიად უსასყიდლოდ, ესე იგი უახალხარჯოთ, ის, რაც არ გვექონია ჯერ. ალავერდელის აღდგენით ჩვენ მოგვეცა ისეთივე უუფლებო ეპისკოპოზი, როგორც ამდენხან გვეყვანდა, ახალ ეპისკოპოზის დანიშვნით გორელისა და ალავერდელის უფლებები შესამჩნევად ფართოვდება, ვინაიდან მათ უმზადებენ იმგვარსავე ინსტრუქციას, როგორც აქვს ბაქოს ეპისკოპოსს. ამდენხან თუ „უსაქმოდ იჯდენ“ ჩვენი ეპისკოპოზები, როგორც ამტკიცებს ბ. „კენტი“ (№40), ეხლა სწორედ იმისთვის აბინავებენ მათ ქართლ-კახეთში, რომ ისაქმონ, სამღვდელოება გამოალვიძონ, ხალხს უხელმძღვანელონ, მასთან ახლო იცხოვრონ და მისი ჭირ-ვარამი გაიზიარონ. პროვინციებში ეპისკოპოზების გამრავლება, წარსულის თვალსაზრისით, სრულებით ეთანხმება საქართველოს ეკლესიის საეპარქიო სისტემას, რომელიც ყოველ ქალაქისა და დაბისათვის საკუთარ ეპისკოპოსს თხოულობდა. ეხლანდელი მომენტის საზომით თუ შევხედავთ მას, დავინახავთ,

რომ უამისოდ შეუძლებელია განხორციელება „სამრევლო რეფორმისა“, რომელიც ასე აღეღებს თანამედროვე საზოგადოებას. ხოლო რაც შეეხება ჩვენი ეკლესიის „კანონიურ უფლებათა“ აღდგენას, პროვინციაში ეპისკოპოზების გამრავლება არამც თუ არ შეაფერხებს მას, პირიქით – წინ წასწევს, რასაკვირველია, თუ ეპისკოპოზები „უსაქმოდ“ ჯდომას არ მოინდომებენ და ხალხს შეაგნებებენ ამ საკითხის სიდიადეს და მნიშვნელობას. ჩვენზე ნაკლებად არ იცნობენ პროვინციის საჭიროებას სოფლის „ბლალოჩინები“, რომელთაც 18 თებერვლის კრებაზე უღრმესი მადლობა გამოუცხადეს ექსარხოსს ასეთ განზრახვისათვის და სთხოვეს, რაც შეიძლება განახორციელოს ის.

უეჭველია, „ზაკავკ. რეჩი“ ამ წერილსაც „გამოქომაგებას“ უწოდებს, მაგრამ ვარწმუნებ მას, რომ ყველას არ ჩვევია ჭეშმარიტების გადაფუჩეჩება და უარისყოფა ვილაცას „გამოქომაგებისათვის“.

„კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქი“

როგორც სატახტო გაზეთები გადმოგვცემენ, 25 თებერვალს, სასულიერო უწყების ბიუჯეტის განხილვის დროს, ობერპროკურორს განუცხადებია სახელმწიფო სათათბიროში, რომ სინოდმა გადასწყვიტა ეხლავე შემოიღოს „სამიტროპოლიტო ოლქებიო“ (იხ. „კოლოკოლი“, №2935). ამ ნაირად, ოფიციალად მტკიცდება ცნობა „კავკასიის სამიტროპოლიტოს“ შესახებ, რომელიც, მთელის მისი სიმწვავით, პირველად „საქართველომ“ აღნიშნა ჩვენში (№41). სამწუხაროდ, ჩვენმა გაზეთებმა, „სახალხო ფურცლის“ გარდა, რომელიც ყრუდ გამოეხმაურა ამ ცნობას (№512), ყურადღების ღირსად არა სცნეს ეს გარემოება. ეხლა კი ყველა დარწმუნდება, რომ ჩვენს თვალწინ იშლება უკანასკნელი აქტი საქართველოს ეკლესიის ტრადიციისა, ის აქტი, რომელიც ამ ათიოდე წლის წინად ცნობილმა ვოსტორგოვმა შეთითხნა. რა გვმართებს ეხლა ჩვენ?

ვიდრე საკითხი საქართველოს ეკლესიის კანონიერ უფლებათა აღდგენისა ჯერ არ გადაწყვეტილა, ჩვენს საეკლესიო გარეგნულ წესწყობილებაში უნდა დაცულ იქმნას status puo: „საქართველოს საექსარხოსო“, რომელიც ჩვენთვის უშინაარსო ბგერა არ არის, არსებითად უცვლელად უნდა დარჩეს. ან რად მოსდომებია სინოდს მისი მოსპობა და გაუქმება? იქნებ იმისთვის, რომ არ იცის, რომელს სამიტროპოლიტოს მიაწეროს ჩრდილო კავკასია? ნუ დაავიწყდება, რომ მთელი თერგის ოლქი (ვლადიკავკავის ეპარქია) და კასპიის იქითა მხარე მეცხრამეტე საუკუნის ბოლომდის საქართველოს ექსარხოსს ექვემდებარებოდა, მაგრამ ამას არ გამოუწვევია „საექსარხოსოს“ გაუქმება. იქნებ იმისთვის, რომ ჩვენშიაც საჭიროდ სთვლიან მიტროპოლიტის ხარისხს? ექსარხოსი დღეს-დღეობით წარმომადგენელია უძველეს ავტოკეფალურ ეკლესიისა, რომელსაც პატრიარქი განაგებდა; ამ ეკლესიის პრესტიჟი სულ რომ არ დაეცეს, [...]¹ რუსეთში,

¹ აქ სამი სტრიქონი გამოტოვებულია (გაზეთის სვეტში ადგილი ცარიელია).

შემდგ.

ახალი პროექტით, არსებითად საწინააღმდეგო არა გვექნება რა, თუ ექსარხოსსაც, მთავარ-ეპისკოპოსის მაგიერ, მიტროპოლიტის ხარისხი მიენიჭება, მაგრამ იმ პირობით, რომ ის იქნება „მიტროპოლიტი ქართლისა და კახეთისა, სრულიად საქართველოს ექსარხოსი“; პირველი ჩვენი ექსარხოსები, სამოციან წლებამდის, ვესევი ექსარხოსამდის, მიტროპოლიტის ხარისხს ატარებდნენ, მაგრამ ამას არ გამოუწვევია „საქართველოს საექსარხოსოს“ გაუქმება. რა ინვეს ეხლა იმას, თუ არა პოლიტიკანობა? რავედენიც უნდოდეთ, იმდენი სამიტროპოლიტო ოლქი დაიარსონ თავისთვის, საქართველოს საექსარხოსო კი „საქართველოს საექსარხოსოდ“ უნდა დარჩეს იმ დღემდის, როდესაც მისი ბედი საბოლოოდ გადაწყდება. ამ მხრივ ქართველებმა უნდა ხმა აღიმალღონ ეხლავე: ხმა უნდა ამოიღონ მათ სახელმწიფო სათათბიროში, ხმა უნდა ამოაღებინონ მათ ვისმეს სინოდში, განსაკუთრებით მიტროპოლიტ პიტირიმს, რომელსაც, მეტი არ იქნება, მოვაგონოთ – რას გვპირდება და რას გვაძლევს. აქაც, ადგილობრივ, სათანადო

დეპუტაცია უნდა გაუგზავნოთ მეფის ნაცვალს და აგრეთვე ახალ ექსარხოსს, რომელიც, რამდენადაც ვიცით, „საქართველოს საექსარხოსოს“ გაუქმების იდეიას არ თანაუგრძნობს.

„საქართველოს საექსარხოსო“

(ისტორიულ-კანონიური ცნობა)

1811 წელს, ლენერალ ტორმასოვის განკარგულებით, საქართველოს ეკლესიის მართვა-გამგეობაში ძირითადი ცვლილება მოხდა: კანონიერი კათალიკოზი გადაყენებულ იქმნა თავის საყდრიდგან და „საკათალიკოზო“ შეიცვალა „საექსარხოსოდ“. რეფორმის ინიციატორებს აზრად აჰქონდათ საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობის ხსენებაც კი აღარ დაერჩინათ, მაგრამ უნებლიედ მათ ისეთი ინსტიტუტი შემოიღეს, რომელიც სულ სხვა მიზანს აღწევს. მართლაც და, რას ნიშნავს „ექსარხოსი“, „საექსარხოსო“?

ფილოლოგიურად თუ გავსინჯავთ, დავინახავთ, რომ „ექსარხოსი“ არის ბერძნული ლექსი (exarchos) და აღნიშნავს უზენაესს გამგეს ისეთი ადგილისას, რომელიც განსაზღვრულ ტერიტო-

რის **გარეშე** იმყოფება და მის ორგანულ ნაწილს არ შეადგენს.

მართლაც, სამოქალაქო სფეროში ასეთი იყო ერთ დროს ეგრედ წოდებული „რავენის“, ხოლო საეკლესიოში „თესალონიკის“ საექსარხოსო.

სამოქალაქო ტერმინი „ექსარხოსი“ ბიზანტიაში გადაიქცა საეკლესიო-კანონიურ ტერმინად; იმით აღინიშნებოდა, როგორც ესა სჩანს მეოთხე მსოფლიო კრების მეცხრე და მეჩვიდმეტე კანონებისგან, სრულიად დამოუკიდებელი, ავტოკეფალურ საეკლესიო ოლქის უფროსი, რომელსაც, ძველი ქართული მწერლობით, **კათალიკოზი** ეწოდებოდა,¹ ხოლო ბიზანტიაში, საეკლესიო ტერმინოლოგიის შემუშავების შემდეგ, – **პატრიარქი**.²

შემდგომ საუკუნოებში „ექსარხოსებად“ აღმოსავლეთში იწოდებოდნენ ის მღვდელ-მთავრები, რომლებიც დროებით განაგებდენ „დაქვრივებულ“ ავტოკეფალურ კათედრას. კერძოდ რუსე-

1 იხ. ჩემი გამოკვლევა – “Иерусалимский Канонарь”, стр. 246-248.

2 “Правила православной церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинского и Истрийского”, т. I, стр. 352. აგრეთვე – профессора В. Болотова – Лекции по истории древней церкви, т. III, стр. 216-222.

თის ეკლესიაში „ექსარხოსი“ ესმოდათ, როგორც „დროებით მცველი“ დაქვრივებულ საპატრიარქო კათედრისა. მაგალითად, ცნობილი სტეფანე იავორსკი, რომელიც ოცი წლის განმავლობაში, პატრიარქ ადრიანეს შემდეგ სინოდის დაარსებამდე, „საპატრიარქო საყდრის დროებით მცველი“ იყო (место – блюститель патриаршего престола), **ექსარხოსად** იწოდებოდა.

ამნაირად, ფილოლოგიურ, კანონიურ და ისტორიულ თვალსაზრისით „ექსარხოსი“ აღნიშნავს უზენაესს გამგეს ავტოკეფალურ ოლქისას, რომელიც მეორე ოლქის გარეშე იმყოფება და მის ორგანიულ ნაწილს არ შეადგენს. მაშასადამე, ტერმინი „საქართველოს საექსარხოსო“ თვით რუსების მიერ შემოღებული არგუმენტია ჩვენი ეკლესიის ავტოკეფალობისა: ის გვეუბნება, რომ საქართველოს ეკლესიის ინკორპორაცია ჯერ არ მომხდარა, ის დღესაც დამოუკიდებელი საპატრიარქოა, მხოლოდ მას, როგორც „დაქვრივებულს“, დროებით რუსეთის „ექსარხოსი“ განაგებს.

რასაკვირველია, ლენერალ ტორმასოვს, როდესაც ასეთ სახელს იგონებდა, სულ სხვა ჰქონდა

აზრად, მაგრამ ჩვენ კი, ვინაიდან მას საეკლესიო ისტორიისა და კანონების არა გაეგებოდა რა, მეტი საბუთი მოგვცა ჩვენი პრეტენზიების გასამართლებლად. ტორმასოვის უნებლიეთი შეცდომა შეიგნეს ვოსტორგოვმა და სინოდის დღევანდელმა წევრებმა და მონიდომეს იმის გამოკეთება: როგორც ვიცით, იმათ განუზრახავთ „საქართველოს საექსარხოსოს“ გაუქმება და მის მაგიერ „კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქის“ შემოღება. ამ ოლქის მეოხებით მოხდება ჩვენი ეკლესიის ინკორპორაცია და მისი დღევანდელი სახის წარყვანა. აქედგან ცხადია, რამდენად საჭიროა დროებით, სანამ ჩვენი ეკლესიის კანონიურ უფლებათა აღდგენის საკითხი არ გადაწყვეტილა, არსებულ ინსტიტუტის – „საექსარხოსოს“ დაცვა და შენარჩუნება.

ახალი სიურპრიზი

რუსეთში ბოლო ხანს თავი წამოჰყო საეკლესიო საკითხმა, სინოდის მესვეურნი გრძნობენ, რომ იმათ, ნებსით თუ უნებლიედ, ანგარიში უნდა გაუწიონ ქართულ საეკლესიო საკითხსაც და გარკვეული ფიზიონომია მისცენ მას.

სწორედ ამისთვის მოინდომეს ამას წინად რაღაც „კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქი“, რომელშიაც ჩვენს ეკლესიას ყოველივე ფიზიონომია უნდა დაეკარგა. მართალია, დროზე გამოთქმულმა გულისწყრომამ ეს ხიფათი თავიდან აგვაშორა, მაგრამ ჩვენს კეთილმყოფელებს ეხლა ახალი სიურპრიზი დაუმზადებიათ ჩვენთვის: სინოდის ერთ-ერთ კომისიას, მიტროპოლიტ პიტირიმის თავმჯდომარეობით, განუზრახავს საქსარხოსოდან გამოჰყოს სოხუმის ოლქი და მისი „არა ქართული“ სამრევლოები მიანეროს შავი ზღვის ეპარქიას, რომელსაც ახლად ჰქმნიან.

1885 წელს დაარსდა სოხუმის ეპარქია, რომელიც ამდენ ხანს საქართველოს საექსარხოსოში შედიოდა. ამ ეპარქიას შეადგენენ სოხუმის ოლქი და შავი ზღვის გუბერნია. შავი ზღვის გუბერნიაში, სადაც მეხუთე-მეექვსე საუკუნოებში ეგრედ წოდებული ზიქიის (sikchi) ანუ, ქართული გამოთქმით, ჯიქეთის სამიტროპოლიტო არსებობდა, ქართული ელემენტი წინადაც და ეხლაც შემთხვევით მოვლენას წარმოადგენდა და წარმოადგენს; ამიტომ ამ გუბერნიის გამოყოფვა¹ საქსარხოსოდან ჩვენთვის საყურადღებოს არას წარმოადგენს. სულ სხვაა სოხუმის ოლქი.

პროექტი სოხუმის ეპარქიის გამოყოფვისა არა ახალი, – ძველია; ჯერ კიდევ 1906 წელს დააკანონა ცნობილმა ვოსტორგოვმა, რომ საქართველოს ეკლესიას, თუ ასეთი ეკლესია ოფიციალად ოდესმე ცნობილი იქმნება, უნდა ჩამოშორდეს სოხუმის ოლქი და იმისაგან ახალი, დამოუკიდებელი, ეპარქია შედგეს, რომელსაც

¹ რასაკვირველია, სოხუმის ოლქს უნდა დაუბრუნდეს ის ადგილი (ადღერის, გაგრის და სხვა მიდამოები), რომელიც მას ჩამოსჭრეს ამ რამდენიმე წლის წინად და შავი ზღვის გუბერნიის ფარგალში მოაქციეს, სადაც დღესაც ცოცხალია ბევრი ქართული ეკლესიური ნაშთი.

ქ. ბათომიც უნდა მიენეროსო. სამწუხაროა, რომ პროექტმა დღეს თავი შეაფარა იმ კომისიას, რომელსაც ჩვენი მოამაგე პიტირიმი თავმჯდომარეობს.

ახალი პროექტით სოხუმის ეპარქიის „წმიდა ქართული“ (чисто грузинские) სამრევლოები ისევ საექსარხოსოში უნდა დარჩეს, მაგრამ საკითხი ისაა, რას ჰგულისხმობს პროექტი „წმიდა ქართულ“ სამრევლოებად? 1910 წლის ვრცელი „კავკასიის კალენდარი“ სოხუმის ოლქში შემდეგ მართლმადიდებელ ეროვნებათ უჩვენებს! რუსებს 3648 სული, აფხაზებს 37 976 (ამათგან ქრისტიანებად მხოლოდ 20 777 სული ითვლება), ბერძნებს 4079, სვანებს 170, სამურზაყანოელებს 35 516, მეგრელებს 17 346 და ქართველებს (ქართლ-კახელებს, იმერლებს და გურულებს) 6053. ამავე ეროვნებათ უჩვენებს თავის ანგარიშში სოხუმის ეპარქიის რუსის ეპისკოპოზი არსენი¹ და ჩვენი მეგობარი ვოსტორგოვი. როგორც ვხედავთ ოფიციალი წყაროები არამც თუ აფხაზებს, მეგრელებსაც, სამურზაყანოელებსაც და სვანებ-

¹ იხ. სინოდალურ კანტორის 1898 წლის საქმე №68.

საც არა სცნობენ ქართველი მოდგმის ერებად. ვოსტორგოვი თავის პროექტში იმეორებს სოხუმის ოლქის უფროსის თანაშემწის, ვილაცა ზენჩენკოს სიტყვებს და ამბობს: „სამურზაყანოელები იგივე აფხაზებია“, რომელთაც არავითარი ერთობა ქართველებთან არა აქვთო. განა დიდი ხანია მას შემდეგ, რაც ვოსტორგოვი და მისი დამქაშები (სამწუხაროდ ქართული წრებიდან) წარბშეუხრელად უარჰყოფდენ მეგრელთა ქართველობას და აშორდიები მათთვის ახალ ანბანს და მწერლობას ჰქმნიდენ? ყველა ამის შემდეგ რა გასაკვირველი იქნება, თუ ახალი პროექტი სოხუმის ოლქის „წმინდა ქართულ“ სამრევლოებში არც ერთ ამ „ეროვნებას“ არ ჩარიცხავს და ამერ-იმერთა ამარა დასტოვებს მათ?! მაგრამ, ნუ თუ იმ პასუხის შემდეგ, რომელიც პროფ. **ნ. მარმა** გასცა ვოსტორგოვს,¹ კიდევ ვინმე გაბედავს მეგრელების ქართველობა უარყოს? არამც თუ მეგრელები, ენათმეცნიერებამ გამოაკვლია, რომ აფხაზებიც ქართველთა მოდგმის, იაფეტურ შტოის, ხალხია² ეთნოგრაფიული და ლინგვისტური

¹ იხ. მისი „ქართველთა ცხოვრება“.

² Н. Марр – “К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических”. “История термина “абхаз”. “Яфетическое происхождение

ნათესაობაც რომ არ იყოს, განა შესაძლოა აფხაზების ქართველებისაგან ჩამოშორება? ეს ხომ ჩვენი ისტორიის საფუძვლის უარისყოფა იქნებოდა! აფხაზეთი და საქართველო ისტორიულად ისე არიან ერთმანეთთან დაკავშირებული, რომ მათი გათიშვა წარმოუდგენელია. იყო დრო, როდესაც აფხაზებს დასავლეთი საქართველო ლაზიკად ჰნათლავდა; იყო ისეთი დროც, დაახლოვებით მერვე საუკუნიდან, როდესაც „აფხაზეთი“ საეთნოგრაფიო ტერმინიდან პოლიტიკურ ცნებად გარდაიქცა და მთელს დასავლეთ საქართველოს აღნიშნავდა. აქ, აფხაზეთში, საფუძველი ჩაიყარა საქართველოს პოლიტიკურად გაერთიანებისა, გაძლიერებისა და აღყვავებისა. აგეთივე მტკიცე და შეურყეველი იყო საეკლესიო ერთობაც აფხაზეთსა და საქართველოს შორის. უკვე მერვე საუკუნიდან აფხაზეთში ფეხს იკიდებს ქართული სამონასტრო ახალშენები, რომელთაც თან შემოიტანეს და გაავრცელეს ქართული საღვთისმსახურო ენა და საეკლესიო წესწყობილება, რაღაც ერთი

ние абхазских терминов родства”. П. Чарая – “Об отношении абхазского языка к яфетическим”.

საუკუნის განმავლობაში ქართული ქრისტიანობა ისე გაძლიერდა აქ, რომ არაბთა ბატონობის პირველ ხანებში საქართველოს ეკლესიამ სწორედ აფხაზეთში მოიბრუნა სული. შემდეგ საუკუნოებში აფხაზეთის საეკლესიო პრივილეგიებმა, ბერძენთაგან ნაანდერძევა, შეჰქმნეს დასავლეთ საქართველოს, ანუ **აფხაზეთის** კათალიკოზი და მისი მერმინდელი შესატყვისი ჭყონდიდელი.¹ ბიჭვინთა, სიმონ კანანელის საფლავი და ილორი საქართველოსთვის ისეთივე ნმიდათა-ნმიდაა, როგორც გელათი, მცხეთა და ბოდბე. მტკიცე სულიერ-ხორციელ და კულტურულ ნათესაობით აიხსნება, რომ ნეტარხსენებულ გაბრიელ ეპისკოპოსის და დეკანოზ მაჭავარიანის მეოხებით, სულ რამდენიმე ათეულ წლის განმავლობაში მოინათლა ორი მესამედი გამაჰმადიანებულ აფხაზებისა, ხოლო 1885 წლიდან, მას შემდეგ, რაც აქ რუსის საეპისკოპოზო დაარსდა და მისსიის საქმეც ქართველების ხელიდან რუსებისაში გადავიდა, ქრისტიანობას არამც თუ წინ არ წაუწე-

¹ Н. Марр – “Исторический очерк грузин. церкви с древнейших времен”. – Академик Латышев – “К истории христианства на Кавказе”.

ვია, თანდათან სუსტდება,¹ მიუხედავად იმისა, რომ რუსებმა საკუთარი მწერლობაც კი შეუქმნეს აფხაზებს.

ამ ნაირად, თუ „არაქართულ“ სამრევლოებად პროექტი მარტო რუსებს და ბერძნებს ჰგულისხმობს, უნდა შევნიშნოთ, რომ სოხუმის ოლქში ისეთი ადგილი არ არის, სადაც მარტო რუს-ბერძნები მკვიდრობდნენ: ისინი შერეულ-გათქვეფილი არიან სხვა ეროვნებებში, მამასა-დამე მათი გამოყოფვა და რუსის დამოუკიდებელ ეპარქიაში ჩარიცხვა ფაქტიურად შეუძლებელია და კანონიერად შეუწყნარებელი, ვინაიდან საეკლესიო კანონები ნებას არ ჰრთავენ ერთსა და იმავე ადგილას ორი, ერთი მეორეზე დამოუკიდებელი ეპისკოპოზი იყოს. ხოლო თუ აფხაზებსაც, მეგრელებსაც და სამურზაყანოელებსაც „არა-ქართველად“ ჩასთვლიან, მაშინ მთელს სოხუმის ოლქზე უნდა ხელი ავიღოთ, მაგრამ, ვიმეორებთ, სოხუმის ეპარქია საქართველოს საკათალიკოზოს ისტორიულ საკუთრებას და განუკვეთელ ნაწილს შეადგენდა და შეადგენს;

1 ამის შესახებ იხილე არქიმან. ამბროსის – “По поводу статьи “Голос из Сухума”. Дух. Вестн. груз. Эжархата за 1916 г. № 9-10.

მაშასადამე მისი საქართველოს ეკლესიის სხეულისაგან ჩამოჭრა იქნება ახალი აქტი ძალმომრეობისა, რომელიც კატეგორიულად დაგმობილია მესამე მსოფლიო კრების მერვე კანონით. დღეს სოხუმის ოლქში გამოჰყოფენ „არაქართულ“ სამრევლოებს, ხვალ თბილისის გუბერნიაში მოსძებნიან ასეთ სამრევლოებს, ზეგ სხვაგან, ასე რომ ბოლოს და ბოლოს საქართველოს ეკლესია დაემსგავსება რტოშეჭრილ და შეკვეცილ ხეს და საქართველოს საეკლესიო საკითხიც სულ უბრალოდ გადასწყდება. ყველა ვალდებული ვართ ხმა ამოვიღოთ ამის წინააღმდეგ, განსაკუთრებით ხმის ამაღლება ჰმართებთ სოხუმის ოლქსა და მის შეგნებულ ელემენტებს.

დიდუბის ეკლესია

ამ ბოლო ხანს დიდუბის ეკლესიის გარშემო დიდი განგაში ასტყდა; აღმოცენდა ეგრედ წოდებული „დიდუბის საკითხი“, რომელმაც საგონებელში ჩააგდო ეროვნულ ინტერესების მოტრფიალე და გულშემატკივარი ქართველი. ექსარხოს ინოკენტის დროს უცხოელებმა, რომელნიც დროებით იკმაყოფილებენ სარწმუნოებრივ გრძნობას და მოთხოვნილებას დიდუბის ეკლესიაში, ამ ქართველთა სინმიდის დაპატრონება მოინდომეს და თითქმის კიდევაც მიაღწიეს მიზანს. ქართველებმა უმწეო ბავშვივით მიჰმართეს ყოფილ ექსარხოსს პიტირიმს, რომელმაც, როგორც გაზეთებში იყო აღნიშნული, ურჩია მათ ამ უცხო ელემენტისათვის თავისი ხარჯით იქვე, მახლობლად, მეორე ეკლესიის აგება. რა აზრისაა ამ საკითხის შესახებ ახალი ექსარხოსი, არ ვიცით, მხოლოდ არ შეგვიძლია არ აღვნიშნოთ ერთი ამბავი, რომელიც ახალ ხანას იწყებს „დიდუბის საკითხის“ ისტორიაში.

ოთხშაბათს, 13 ამ თვეს, დიდუბეში მწირველი ბრძანდებოდა ახალი ექსარხოსი, მთავარ ეპისკოპოსი პლატონი. წირვის დასასრულ მისმა მეუფებამ ამბიონიდან წარმოსთქვა სიტყვა, რომელშიაც რამოდენიმეჯერ ხაზგასმით გაიმეორა, რომ „დიდუბის ეკლესია ქართველთა ეროვნული და ისტორიული სინმინდეაო“. ამნაირად ექსარხოსმა თვით აღიარა ჩვენი უცილობელი უფლება სადავო საკითხში. თან მისმა მეუფებამ მწყემსმთავრული გულისწყრომა გამოუცხადა ქართველებს, განსაკუთრებით დიდუბის სამღვდელოებას, აწინდელსაც და უწინდელსაც, რომ ასე უპატრონოდ გვაქვს მიგდებული ეს ეროვნული სინმინდე, სადაც „თამარ მეფეს განუცდია უშესანიშნავესი წამები ამა ქვეყნიურ ცხოვრებისაო“, რომ ამ სინმიდესთვის ვერც გარეგნობით და ვერც შინაგანი მონყობილობით ქართული ელფერი ვერ მიგვიცია: „რატომ ვერ ვხედავ მე აქ თამარ მეფის ხატსაო“? – იკითხა მისმა მეუფებამ.

ნუ თუ ამ სიტყვების გამგონე ქართველობას სირცხვილით, როგორც იტყვიან, „კბილში ოფლი

არ გამოდინდა“? – ვსტირით და მოვსთქვამთ – დიდუბე წაგვართვესო; რატომ? ვისი ბრალია, რომ იერუსალიმში, სინასა და ათონის მთაზე ჩვენს სინმიდეს ბერძნები დაეპატრონენ? ვისი ბრალია, რომ წმ. ნინოს საფლავს, შესანიშნავ ახტალას, ხუჯაბს, მამკოდის წმ. გიორგს, კობენს და სხვა მრავალ ისტორიულ ნაშთებს ჩვენში რუსები დაეპატრონენ? ჩვენმა დაუდევრობამ, გულგრილობამ და დაკნინებამ ბევრი დაგვაკარგვინა და კიდევ დაგვაკარგვინებს. განა ვიღონეთ რამე, რომ დიდუბე არ დაგვკარგვოდა? რა გააკეთეს კერძოდ ამ ტაძრის წინამძღვრებმა, რომელნიც ყურს გვიჭედავენ ერთმანეთის ლანძღვა-გინებით, თავიანთ საქმიანობაზე ბევრს ლაპარაკობენ, – ერთს მათგანს თავის მოღვაწეობა ტრაპეზის სახარებაზე წარწერთაც კი აღუნიშნავს, – ხოლო დიდუბის ეკლესია იმავე ქურქში დაუნარჩუნებიათ, რომელიც ჩააცვეს მას ამ ოციოდე წლის წინად. გარემოებათა მსვლელობას და ძალთა განწყობილებას გაუწიეს მათ ანგარიში თუ არა? რა გვმართებს დღეს?

ერთი გზა დიდუბის განსაცდელისაგან დახსნისა გვიჩვენა თვით ექსარხოსმა: ეკლესიაშიც

და წინაღმძღვრის ბინაზედაც მან მოითხოვა, რომ ეხლავე შეუდგენ ამ ეკლესიის შინაგან მოხატვას იმ სახით, როგორც შეეფერება მის ისტორიულ წარსულს და ეროვნულ მნიშვნელობას. დიდუბის ეკლესია მართლაც უნდა მოიხატოს ისე, რომ შიგ შესვლისას ჩვენ გადაგვეშალოს მთელი ჩვენი წარსული და თვალწინ წარმოგვიდგეს მრავალტანჯული საქართველო. როდესაც დაინახავენ უცხო ელემენტები, რომ „ზდეს ნე რუსიუ, ა გრუზიეიუ პახნეტ“, თვითონ გავლენ გარე და გასცილდებიან გალავანს. 1906 წელს მათი ინტერესების ადგილობრივი წარმომადგენლები სინოდს უმტკიცებენ, რომ ქართველთა მართლმადიდებლობა და ეკლესიური გარეგნობა დიდად განსხვავდება ჩვენისაგან და ამის გამო ჩვენ ვერც ქართველ მღვდლებს და ვერც ქართულ ეკლესიებს ვერ ვეგუებითო. მართლაც დიდუბის კედლებზე ჩვენ უნდა აღვნიშნოთ და გამოვხატოთ ჩვენი მართლმადიდებლობა და მისი დამახასიათებელი თვისება, მაგრამ ეს კიდეც არ კმარა: გარეგნული კონსტრუქციით და სტილითაც დიდუბე უნდა ქართული ხელოვნების გამომხატველი იყოს.

ერთი სიტყვით, დიდუბის დღევანდელი ეკლესია უნდა დაიქცეს და მის ადგილას აშენდეს ძეგლი, როგორც მთელს საქართველოს შეშვენის. ასეთი საქმე კი მთელმა საქართველომ უნდა იკისროს; ეს არა ნაკლებ მნიშვნელოვანი საქმეა, ვიდრე ქართულ თეატრის და მუზეუმის აშენება. დიდუბე, სადაც, ექსარხოსის სიტყვით, „თამარ მეფეს განუცდია უშესანიშნავესი წამები ამა ქვეყნიურ ცხოვრებისა“, დიდუბე, სადაც განისვენებენ ნ. ბართაშვილის, არ. ჯორჯაძის, ა. ხახანაშვილის, ბ. ლოლობერიძის,¹ იაკობ გოგებაშვილის, დ. ბაქრაძის და სხვა, ჩვენი გულისა და სულის მესაიდუმლეთა ძვლები, სადაც უნდა მოენყოს „გამოჩენილ ქართველ საზოგადო მოღვაწეთა პანთეონი“ და „სამშობლო ქვეყნის კეთილდღეობისათვის თავდადებულ გმირთა მარადმოსაგონებელი ძეგლი“, ჩვენი დიდუბე ღირსია იმისა, რომ ქართველობამ აქ ააგოს დიდებული ტაძარი, გამომსახველი მისი რელიგიურ-ფილოსოფიურ, ესტეტიურ-მისტიურ და ისტორიულ-ეროვნული იდეისა; ეს ტაძარი უნდა იქნეს სიმბოლო საქართველოსი. ამ საქმის

¹ უნდა იყოს: ნ[იკოლოზ] ლოლობერიძე.
შემდგ.

იდეიური ინიციატივა უნდა „კულტურულ-საზოგადოებათა კავშირმა“ იკისროს, ხოლო მატერიალური – სათავად-აზნაურო ბანკმა და სხვა ქართულ დაწესებულებათ, თუმცა ყოველი, რომელსაც თავის ქართველობის არა რცხვენია, ვალდებულია თავისი წვლილი გამოიღოს ამ დიად საქმის განსახორციელებლად.

მცირე მნიშვნა

12 აპრილი საქართველოში ისტორიულ დღედ დარჩება: ამ დღეს ჩვენში დაარსდა ის „შტაბი“, რომლის უქონლობა და საჭიროება პირველად ბატონმა ნიკო ნიკოლაძემ აღნიშნა. ეს „შტაბი“ გახლავსთ „კულტურულ-განმანათლებელ საზოგადოებათა კავშირი“, რომელიც გარს შემოიკრებს და შეაერთებს დაქსაქსულ და გაბნეულ კულტურულ ძალთა მოქმედებას ჩვენში. მართლაც, ამ „კავშირში“ შედის, ან და შესვლის სურვილს აცხადებს, ყოველი კულტურული დანესებულება, როგორც გინდა მცირე იყოს მისი მნიშვნელობა და შეზღუდული მისი სამოქმედო ასპარეზი. აქ ჩვენ ვერ ვხედავთ მხოლოდ წარმომადგენელს ქართველების კულტურის ისეთ მსხვილ და მნიშვნელოვან ფაქტორისას, როგორც **ქართული ეკლესიაა.**

ზედმეტად მიმაჩნია ლაპარაკი იმაზე, თუ რა კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი ერის-

თვის ქართულ ეკლესიას. მართალია, დროშა, რომლითაც ის წინ მიუძღოდა ძველად ქართველ ერს, დღეს სხვა კულტურულ-განმანათლებელ საზოგადოებათ უჭირავთ ხელში, მაგრამ ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ ეკლესიამ სულ ერთიან დაჰკარგა მნიშვნელობა ჩვენში. ნუ დავივიწყებთ, რომ ერთად ერთ კულტურულ ძალას ჩვენს მიყრუებულს პროვინციებში დღესაც სამღვდელოება წარმოადგენს, რომელიც შკოლის საქმეში, კოოპერატივებში და სასოფლო ბანკის ოპერაციებში თვალსაჩინო სამსახურს უწევს დაბეჩავებულ ხალხს. რა აზრისაც უნდა ვიყოთ ჩვენ მის მოქმედების შესახებ, ასე თუ ისე ანგარიში უნდა გაუწიოთ მას: თუ ვამჩნევთ, რომ ეს მოქმედება საჭიროა საზოგადო მიზნისთვის და სასარგებლო, უნდა მხარი დავუჭიროთ, ხოლო თუ ვხედავთ, რომ სამღვდელოება იმას ვერ აკეთებს, რის გაკეთებაც შეუძლიან და საჭირო არის, უნდა ხელმძღვანელობა გაუწიოთ და პროგრამა დაუწეროთ მას.

ესეც რომ არ იყოს, საეკლესიო საკითხი თავისთავად, პრინციპიულად, განა ერთი საჭირობო-

ტო კულტურულ საკითხთაგანი არაა დღეს ჩვენში? საქართველოს ეკლესიის კანონიურ უფლებათა აღდგენის და მისი გამოცოცხლების საკითხი დღეს მარტოდენ მღვდლების საკითხად ველარ ჩაითვლება, ის გარდაიქცა **ქართულ ეროვნულ** საკითხად. ნარმოიდგინეთ, ამ ეროვნულ საკითხის გასაშუქებლად ორიოდე დაინტერესებულმა პირმა ან კერძო ადამიანის ბინაზე უნდა გამოსთქვან ჩუმიად თავისი აზრი, ან და თავად-აზნაურთა წინამძღოლს თვით მთავრობის წარმომადგენელმა მიჰმართა, ერთი საკითხის შესახებ ქართულ საზოგადოების აზრის გასაგებად; ეს საკითხი სწორედ საეკლესიო საკითხი იყო. აი, დღესაც უშიშვლნიათ ხმალი, რათა ჩვენი ეკლესიის სხეულიდან სოხუმის ოლქი ჩამოსჭრან. არავინ ამის შესახებ კრინტს არა სძრავს, გარდა გაზეთ „საქართველოსა“, რომლის იერემიადა რჩება „ხმად მღალადებელისა უდაბნოსა შინა“. რათა? იმიტომ რომ ჩვენ არა გვაქვს ისეთი ორგანო, რომელიც ქართველ ერის საერთო აზრის და მისწრაფების გამომხატველი იყოს ასეთ შემთხვევებში. ამნაირ ორგანოდ დღეიდან უეჭველად „კავშირი“ უნდა

გახდეს ჩვენში. ქართულ საეკლესიო საკითხების შესახებ გადაჭრილ აზრის გამოტანა დღეს ჩვენში ვერ უნდა იკისროს ვერც სასულიერო, ვერც საერო წოდებამ, გინა რომელიმე კერძო პარტიამ; აქ საჭიროა საერთო მიზანშეწონილი მოქმედება და მოსაზრება. აი, ამიტომ ვამბობ, რომ ახალ „კავშირში“, რომელმაც უნდა გამოხატოს ქართველ ერის საერთო აზრი, საჭიროება და მისწრაფება, უნდა გვესმოდეს მკაფიოდ **ქართულ ეკლესიის** ხმაც, არა როგორც ვინრო პროფესიონალურ საზოგადოებისა გინა თუ კერძო წოდებისა, არამედ როგორც ერთგვარ კულტურულ ორგანიზაციისა, რომლის მისწრაფებანი და ინტერესები დღეს ეროვნულ ხასიათს იღებენ.

დარწმუნებული ვარ – მეტყვიან, რომ ეს იურიდიულად შეუძლებელია, ვინაიდან „კავშირში ნევრად შესვლა შეუძლიანთ მხოლოდ **ლეგალს** საზოგადოებებს“ (წნ), ხოლო ქართული ეკლესია ლეგალურად დიდი ხანია აღარ არსებობს. მართალია, დღეს ქართული ეკლესია აღარ არსებობს როგორც ლეგალი დაწესებულება, მაგრამ ნუ დავივიწყებთ, რომ საქართველოში ლეგალურად

არსებობს ოთხი ქართული ეპარქია (ქართლ-კახეთის, იმერეთის, გურია-სამეგრელოსი და სოხუმის), რომელთაც შეუძლიანთ თავთავიანთი წარმომადგენლნი იყოლიონ „კავშირში“; ამისი წინააღმდეგი საეპარქიო მთავრობაც არ უნდა იქნეს, ვინაიდან კულტურულ კავშირში მონაწილეობა სწორედ მოვალეობაა ეკლესიის წარმომადგენლისათვის. ხოლო თუ, ვინცობაა, საეპარქიო მთავრობამ ეს შეუძლებლად სცნო, მაშინ ჩვენ შეგვიძლიან „საქართველოს საექსარხოზოსის საეკლესიო მუზეუმს“ მივმართოთ, როგორც ლეგალ კულტურულ ორგანიზაციას და მისი წარმომადგენლები „კავშირში“ ქართულ ეკლესიის ფაქტიურ წარმომადგენლებადაც დავისახოთ. სასურველია სხვებმაც გამოსთქვან პრინციპიული მოსაზრება – საჭიროა თუ არა ქართულ ეკლესიის წარმომადგენლობა ახლად დაარსებულ „კავშირში“; რაც შეეხება ამ წარმომადგენლობის პრაქტიკულად განხორციელებას, ამას სხვაფრივაც შემოევლება როგორმე.

პროვოკაცია თუ სიბეცე?

(ალ. რემიზოვი და სომხების „სურფსარქისი“)

მართლმადიდებელთა მეზვერის და ფარისევლის კვირიაკეში მოდის ხოლმე სომეხთა მარხვა, რომელსაც სომხები და ქართველები „არაჯავორს“ უწოდებენ, ხოლო ბერძნები და სლოვენები „არცივურის“. ვინაიდან ამ მარხვასთან სომხებს შეერთებული აქვთ წმიდა სარქისის დღესასწაულიც, ამიტომ მას „სურფ-სარქის“-საც ეძახიან. როდის, რისთვის ან ვისგან დაწესებულა აღნიშნული მარხვა, ეს ჯეროვანად არაა გარკვეული. გრიგოლ განმანათლებელის მონაფე ზენობი მოგვითხრობს, ვითომც თრდატ მეფემ გრიგოლი ჩააგდო ორმოში, საიდანაც ის, ღვთის ბრძანებით, ამოიყვანეს 15 წლის შემდეგ ღორად ქცეულ თრდატის ეშმაკეულმა ჯარის-კაცებმა, რომელთაც გრიგოლიმ განკურნება მიჰმადლა; სწორედ ამ განკურნების აღსანიშნავად და მოსაგონებლად

გრიგოლიმ „არაჯავორი“ განუწესა სომხებსო. იოანე პატრიარქის (VII ს.) სიტყვით, ეს მარხვა დაწესებულია ბეთლარმელთა (სპარსეთში) შავი ჭირისაგან დახსნის გამო. არსებობს ერთგვარი ლეგენდა შემდეგი შინაარსისა: სომეხთა მოძღვარს სარქისს (სერგი) ჰყავდა ძაღლი, რომელიც მას მეტად უყვარდა იმ სამსახურისთვის, რომელსაც ის უჩენდა მას სამისიონერო მოღვაწეობაში, ეს ძაღლი სარქისს მგლებმა შეუჭამეს და მან, ნიშნად გლოვისა, სომხებს „არაჯავორი“ განუწესაო.

ეს ლეგენდა „შუნ-სარქისი“-ს სათაურით მოუთავსებია რუსის მწერალს **ალ. რემიზოვს** “Огонек”-ის მეოცე ნომერში და თან დაუძენია, რომ იგი **ქართულია** და პირველად ჯვარის საყდრის (მცხეთასთან) მღვდელ-მონაზონის ილარიონისაგანაა გაგონილიო (გვ. 4). ამ გარემოებას საფიქრებელში ჩაუგდია „კავკასკოე სლოვო“-ს „მემრაპნელე“ ბ. **ლიკი**, რომელსაც ასეთი ლეგენდის არსებობა თითქოს პირველად რემიზოვისაგან უნდა გაეგოს (№120); ლეგენდაში ის ხედავს სომეხთა სარწმუნოებრივ გრძნობის შებლაღვას და შიშობს, ასეთმა უხეშმა „ხუმრობამ“ დიდი კო-

ცონი არ აღატყინოსო; ის კატეგორიულად მოითხოვს ქართულ ლეგენდების მცოდნე პირთაგან განმარტებას, რომ ქართველ ხალხს არ შეეძლო ასეთი ლეგენდის შექმნა.

„ჯოჯოხეთს ერთი მუგუზალილა აკლდაო“ ნათქვამია; სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა ისედაც საკმაოდ გამწვავდა ამ ბოლო დროს და რაღა საჭირო იყო გაუგებრობის გასაძლიერებლად კიდევ სარწმუნოებრივ ელემენტების მოტანა? ჩვენ იმედი გვქონდა, რომ რუსის ინტელიგენცია არსებულ „სიმწვავეს“ თუ ვერ გაანელებდა, ყოველ შემთხვევაში ნეიტრალობას მაინც გამოიჩინდა; სამწუხაროდ, როგორც თანდათან ვრწმუნდებით, მას წალიზიანება და ერთი მეორის მისევა უფრო ეხერხება, ვიდრე მომრიგებლის როლი. ეს, კერძოდ, ალ. რემიზოვის შესახებ უნდა ითქვას; განა ის გარემოება, რომ მის მიერ ჩანერილი ლეგენდა პირველად ქართველ ბერისაგან არის გაგონილი (თუ მართლა ეს ასეა), საკმაო საბუთს აძლევდა მას დაესკვნა, რომ თვით ლეგენდა ქართველები-საგანაა მოგონილი? ეს ან სრული უვიცობა და ხეპრეობაა, ანა და ერთგვარი პროვოკაცია.

გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად და თანახმად ბ. ლიკ-ის მოთხოვნილებისა, მე საჭიროდ მივიჩნეე დამესახელებია წყარო აღნიშნულ ლეგენდისა, რომლის შესახებ მთელი ლიტერატურა არსებობს.¹

ხსენებული ლეგენდა დაიბადა პირველად საბერძნეთში, შავბნელეთით მოცულ საშვალ საუკუნოებში, როდესაც ქალკედონიტ-ბერძენთა და ანტიქალკედონიტ-სომეხთა შორის ატეხილი დოღმატიური პოლემიკა უკიდურესად გამწვავდა. წარმოიშვა ის სწორედ სომეხთა სარწმუნოებრივ გრძნობის შესაბღალავად და მათი ეკლესიის გასაქირდავად. მაგრამ, ვარწმუნებ ბ. რემიზოვს და დაინტერესებულ სომხებს აქ ქართველები არაფერ შუაშია; ეს ლეგენდა შეთხზა პირველად **სომხის რენეგატ-მღვდელ-მთავარმა ისააკმა**, რომელმაც მეთერთმეტე საუკუნის ნახევარში ბერ-

¹ იხ. პროფ. ი. მანსეთოვა – О постах православной восточной церкви, Москва, 1886 г.

проф. и. карабинова – Триод постная, исторический обзор, Петрогр. 1913 г.

проф. ив. троицкий – Изложение веры церкви армянской, Петр. 1875 г.

H. Alt. D. Christliche Kultus, II, 1860.

ძნულ მართლმადიდებლობასთან ერთად ნიკიის სამიტროპოლიტო საყდარიც მიიღო. როგორც ყველა რენეგატს ჩვევია, მოპირდაპირეთა ბანაკში გადასვლის შემდეგ, ისააკმა ხელი მოჰკიდა მშობლიურ ეკლესიის და ერის განქიქებას და ბერძნულად დასწერა “Oratio invectiva adversus Arinenios”.¹ აი, რას ამბობს ისააკი ამ ნაშრომში „არაჯავორის“ შესახებ: „სომეხთა მწვალებლობის მეთაურს, სარქისს ჰყავდა ეშმაკეული ძაღლი, რომელსაც ეძახდენ „არცივურის“, რაც „წინასწარმაუწყებელს“ ნიშნავს. როდესაც სარქისი მოინდომებდა წასვლას ისეთ ადგილას, ქალაქსა თუ სოფელში, სადაც მისი მოწაფენი და თანამოაზრენი ცხოვრობდნენ, წინააღმდეგობით ძაღლს გაგზავნიდა იქ. დაინახავდენ თუ არა ძაღლს, მოწაფეები მიხვდებოდნენ, რომ მათი საყვარელი მოძღვარი მოდის და შორს-შორს მიეგებებოდნენ მას. ერთხელ, ჩვეულებისამებრ, სარქისმა ძაღლი სადღაც გაგზავნა წინამორბედად, სამწუხაროდ ის გზაზე მგლებმა შესჭამეს. მეორე დღეს გაემგზავრა

1 Migne – Patrol. Cursus Completus, seria Graeka, tom. 131, col. 1198, sqq.

სარქისიც, მაგრამ მონაფეები არ შეეგებენ მას. როდესაც მივიდა მათთან, გაიგო, რომ ძალლი იქ არ მისულა. სარქისი შეუდგა ერთგულ მეგობრის ძებნას და ნაპოვნი ძვლების მეოხებით სცნო, რომ ის მგლებმა დაგლიჯეს. მაშინ მან გასცა განკარგულება, რათა სომხები, სევდითა და მწუხარებით შეპყრობილნი, ყოველ წლობით ჰმარხულობდნენ მისი ძაღლის სიკვდილს, და სახელად ასეთ მარხვას „არცივური“ უწოდა.

ეს ყოვლად დაუჯერებელი ამბავი მოგონილია მხოლოდ იმიტომ, რომ სახელი გასტეხოდა სომხების „არაჯავორას“, რომელსაც თავისი ისტორია აქვს „აღმოსავლეთის“ ერთა ეკლესიაში. მართლაც ისააკის შრომა საფუძვლად დაედო შემდეგ დროის ბერძენთა პოლემისტების თხზულებებს და ბოლოს საეკლესიო ტიპიკონშიაც კი მოჰყვა. მას სხვა და სხვა ვარიაციებით იმეორებდნენ სხვა და სხვა მართლმადიდებლობითი აღსარების ერები, მაგალითად, მოსკოვის სინოდალურ წიგნთსაცავის ერთ-ერთ სლოვენურ ხელნაწერში (№337/388), რომელიც მეთექვსმეტე საუკუნეს ეკუთვნის, ვკითხულობთ: „გვესმა წმიდათა მამა-

თა და ბერძნულ საღმრთოთა წიგნთაგან სიტყვად, განმაქიქებელი მწვალელობისა და უგუნურებისა მათისად (სომხების), ვითარმედ კვირიაკესა ფარისეველთასა ენითა მათითა „არცივური“ ეწოდების. „არცი“ იყო მოძღვარი მათი, ხოლო „ურეც“ ეწოდებოდა მონაფესა მისსა ძალსა, რომელსაც ქედსა მისსა დაჰკიდის გუჯარი თვისისა სარწმუნოებისა და მწვალელობისა და მონაფეთა თვისთა წარუგზავნის. გარდახდომასა მრავალთა წელთასა მხეცთა მძვინვარეთა განბძარეს „ურეც“ და შეემთხვა მოძღვარსა მათსა „არცის“ ურვად და სალამობად ფრიადი, და განანესა მან მიმდგომთა თვისთა მარხვად კვირიაკესა მას „ურეც“-ისათვისა მონაფისა თვისისა“.

ესეთი ლეგენდა შეუმჩნეველი არც ქართველებს დარჩებოდათ, ვინაიდგან ისინი ბეჯითად ადევნებდენ თვალყურს ყოველივე იმას, რაც საბერძნეთში სომხების შესახებ იწერებოდა, ამიტომ იმას ჩვენ ძველ ქართულს საეკლესიო მწერლობაშიაც ვხვდებით, და საკვირველი არაა, თუ ხალხურ ზეპირ თქმულებაშიაც შენახულია იგი. ყოველ შემთხვევაში ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს,

რომ იგი ქართველებმა მოიგონეს, და ისიც სწორედ იმ დროს, როდესაც სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა ასე გამწვავდა. მე ვფიქრობ, თუ ალ. რემიზოვმა საჭიროდ სცნო ამ ლეგენდის გამოქვეყნება, ისიც ყალბ და უსაფუძვლო კომენტარიებით, „კავკასკოე სლოვოს“ მაინცა და მაინც არ უნდა გაესვა მისთვის ხაზი. ამით მან უფრო მიიქცია საზოგადოების ყურადღება.

ღვთის-მსახურება და სამღვდელოება

(მოხსენება, წაკითხული სრულიად საქართველომს
1917 წლის საეკლესიო კრებაზე)

საქართველოს ეკლესიას, როგორც წევრს აღმოსავლეთის მართლმადიდებლობითი ეკლესიისას, აქვს მეტად რთული და ვრცელი რიტუალი, ე. ი. ღვთის-მსახურების წეს-რიგი. ჩვენი ღვთის-მსახურება იმდენად ვრცელია, რომ ძნელად თუ ვინმე მოიპოვება ისეთი, რომელმაც შესძლოს ტიბიკონისებური ლოცვა ბოლომდის მოისმინოს. დღევანდელი ტიბიკონი, რომელიც განსაზღვრავს ჩვენს ღვთის-მსახურებას, არის სამონასტრო, ის დანიშნულია ბერ-მონაზონთათვის, რომელნიც სულ სხვა პირობებში იმყოფებიან, ვიდრე ყოველდღიურ ჭირ-ვარამში გართული და ათასგვარ ზრუნვით შეპყრობილი ადამიანი. აღსანიშნავია რომ ტიბიკონისებური ღვთის-

მსახურება მონასტრებშიაც კი არ სრულდება დღეს, მხოლოდ ძველს ათონზე სცდილობენ ბერები იმის სისრულით დაცვას და აღსრულებას, და იქ ღამისთევითი ლოცვა, მაგალითად, ღამისთევაა ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით. თუ მონასტრებშიაც კი ვერ ახერხებენ ტიბიკონის შესრულებას, განა შესაძლოა ის ასრულდეს სოფლად? ცხადია რომ არა, და ეს გარემოება-კი მორწმუნე ადამიანს უკარგავს სულის სიმშვიდეს, ვინაიდან იმას ჰგონია, რომ რაღაცა დანაშაულობას სჩადის, როდესაც ბოლომდის ვერ ისმენს ღვთის-მსახურებას, ან ისე ვერ ისმენს, როგორც ჯერ არს. ამისათვის საჭიროა ღვთის-მსახურება შემოკლდეს და განმარტივდეს ისე, როგორც ეს შეეფერება დღევანდელ პირობებში მყოფ მორწმუნე ადამიანის ცხოვრებას.

საკითხავია, რამდენადა გვაქვს ჩვენ ასეთი განმარტივებისა და შემოკლების უფლება. ვინც ჩვენი ეკლესიის რიტუალის ისტორიას გასცნობია, მან იცის, რომ ღვთის-მსახურება მეტად ცვალებადია. მოციქულებიდან მოყოლებული ის დროთა განმავლობაში თანდათან იცვლებოდა, ვიდრე დღევანდელი სახე არ მიიღო. ჩვენ რომ

შევადართ მაგალითად უძველეს დროის და ეხლანდელი კურთხევანი, დავინახავთ, რომ ის წესები, რომელთა შესრულებას ეხლა საათობით სჭირია დრო, ძველს რედაქციებში განისაზღვრება მხოლოდ რამოდენიმე ლოცვით. ავიღოთ თვით წირვის წესი: იმისი მოციქულთა დროინდელი უცვლელი დედაფუძე არის ეგრედწოდებული „საევექარისტო კანონი“, დანარჩენი ნაწილი-კი ცვალებადია. ჩვენ ვიცით, რომ იაკობ მოციქულის ჟამის წირვა, მეტად გრძელი და ვრცელი, შეამოკლა ბასილი დიდმა, ხოლო ამ უკანასკნელის – იოანე ოქროპირმა. აქედან ნათლადა სჩანს, რომ პრინციპი ცვალებადობისა ჩვენი ეკლესიისათვის უცხო არაა. ეს რომ ასე არ იყოს, ისტორიაში ხომ ადგილი არ ექნებოდათ წმიდა საფლავისა სპონდიელთა მონასტრისა, სოფია წმიდისა, სტოდიელთა მონასტრის, მთაწმიდელთა და საბაწმიდის ტიბიკონებს, რომელნიც თავიანთ ელფერს აძლევდენ ღვთის-მსახურებას, შესაფერ წესებს თხზავდენ და თავისებურად აყალიბებდენ საეკლესიო წიგნებს.

როდესაც ლაპარაკია ღვთის-მსახურების და საზოგადოდ ტიბიკონის განმატივებაზე, ეს იმას

არ ნიშნავს, რომ დღევანდელი ტიბიკონი სრულიად მოსპობილ იქმნეს; ის შეიძლება დარჩეს იმათთვის, ვისთვისაც დანიშნულია და ვისაც შეძლება აქვს უფრო სისრულით შეინახოს ის, სახელდობრ მონასტრებში. შეიძლება შენახულ იქმნეს ის აგრეთვე საკათედრო ტაძრებში, სადაც სამღვდელთმთავრო ღვთის-მსახურება სრულდება ხოლმე. რაც შეეხება სამრევლო ტაძრებს, აქ იგი შემოკლებულ უნდა იქმნეს. ამისი მაგალითი ისტორიაშიც გვაქვს. კონსტანტინოპოლის „დიდ ეკლესიას“, ეგრედწოდებულ „აია-სოფიას“, სადაც პატრიარქი „საზეიმო“ ღვთის-მსახურებას ასრულებდა ხოლმე, თავისი ტიბიკონი ჰქონდა, უფრო ვრცელი და რთული, ვიდრე სამრევლო ეკლესიებს; ეს უკანასკნელი ზოგად მიღებულ ტიბიკონს სოფლის ცხოვრებას და მოთხოვნილებას უფარდებდენ.

რასაკვირველია, რიტუალის განმარტივების საქმე მთავარმა საეკლესიო ორგანომ უნდა იკისროს; შეუძლებელია ის კერძო პირთა საწვავლებლად გადაიქცეს. ამისთვის უთუოდ საჭიროა აღმოსავლურ ეკლესიათა თანამედროვე ლიტურგიული პრაქტიკის ცოდნა, ღვთის-მსახურების ისტორიულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით გაშუქება,

იმისი არსებითი ნაწილების უმნიშვნელოთაგან გარჩევა, სიტყვით აქ საჭიროა წმინდა სამეცნიერო ძიება. ერთად-ერთი კომპეტენტი ორგანო, რომელმაც უნდა უხელმძღვანელოს ამ საქმეს მეცნიერ-სპეციალისტთა საგანგებო კომისიის საშუალებით, არის საკათალიკოზო საბჭო.

ერთი მთავარი საკითხთაგანია აგრეთვე თუ რა ანბანით უნდა იბეჭდებოდეს საღვთის-მსახურო წიგნები. ჩვენს ეკლესიაში თავიდანვე მიღებულია საღვთის-მსახურო წიგნების საბეჭდად ეგრედწოდებული „ხუცური“ ანბანი. ამას, რასაკვირველია, თავისი ისტორიული მიზეზი აქვს. პირვანდელი უძველესი ანბანი ქართული მწერლობისა, როგორც ეხლა დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს ქართულ პალეოგრაფიაში, არის „ხუცური“, რომლიდანაც თანდათანობით მხედრული განვითარდა. პირველად „ხუცური“ ანბანით იწერებოდა არა თუ საღმრთო და საეკლესიო წიგნები, არამედ საერო ხასიათის ნაწარმოებნიც. მხედრულის გაბატონების შემდეგ „ხუცური“ საეკლესიო ანბანად დარჩა, თუმცა, უნდა ვსთქვათ, მეთვრამეტე საუკუნეში უკვე საეკლესიო წიგნების წერაც იწყეს მხედრული

ანბანით. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ხუცური დღეს ყველასათვის ხელმისაწვდომი არაა და მხედრულთან შედარებით უფრო ძნელი საკითხავია, ვალიაოთ, რომ არავითარ საქროებას არ წარმოადგენს საღვთის-მსახურო წიგნების ხუცურად ბეჭდვა და დროა ეკლესიაშიაც მხედრული ანბანი შემოვიღოთ ხმარებაში. ბევრი მორწმუნე ქართველი იქნება ისეთი, რომელსაც საეკლესიო წიგნების წაკითხვა სწყურია, მაგრამ „ხუცურის“ უცოდინარობა უშლის ხელს. რათ უნდა დაუხშოთ მას კარი მაღალ პოეზიით და გრძნობით აღსავსე საღაროისა? უნდა გვახსოვდეს, რომ ამგვარ მოვლენას ადგილი აქვს მხოლოდ საქართველოს ეკლესიაში და აგრეთვე რუსეთისაში, სადაც საეკლესიო წიგნები „სლავური“ ანბანით იბეჭდება; სხვა ეკლესიებში კი, მაგალითად საბერძნეთისაში, სომხებისაში, – ყველგან ერთი და იგივე ანბანი არის ხმარებაში.

საღვთის-მსახურო წიგნების გამოცემის დროს უნდა მიექცეს აგრეთვე ყურადღება ზოგიერთ მეტად დაძველებულ ფრაზებისა და წინადადებათა განმარტივებას და თანამედროულად და უფრო გასაგებად გადმოკეთებას. თვით ლიტურჯიის

წესში ჩვენ ვხვდებით ისეთ ადგილებს, რომელთა გაგება მეტად ძნელია არამც თუ უბრალო მსმენელისათვის, არამედ ცოტად თუ ბევრად ძველ მწერლობაში დახელოვნებულისთვისაც. ავიღოთ, მაგალითად, „რომელი ქერობინთა“-ს მეორე ნაწილი: „და ვითარცა მეუფისა ყოველთასა შემწყნარებელსა ანგელოზთაებრ უხილავად, ძღვნის შემწირველთა, წესთასა, ალილუია“. – ეს საქმეც, რასაკვირველია, იმავე საკათოლიკოზო საბჭოს კომპეტენციას უნდა მიენდოს.

* * *

ერთ-ერთი მთავარი მორიგ საკითხთაგანია აგრეთვე ჩვენი სამღვდელოების ჩაცმულობა. სამღვდელოება თავისი განსაკუთრებული ტანისამოსით განსხვავებული და გამოთიშულია დღეს თავის სამწყსოდსაგან. სამღვდელოების ეს ჩაცმულობა, ანაფორა-კაბები გამომუშავდა განსაკუთრებით აღმოსავლეთის ეკლესიაში, უფრო კი რუსეთში, სადაც თითქმის ყველა წოდებას და ყოველგვარ პროფესიას თავისი ფორმა ჰქონდა მიჩემებული. დასავლეთ ევროპაში ეს ასე არ არის. იქ არამცთუ ადგილობრივი მღვდელმსა-

ხურნი, არამედ მართლმადიდებელი სამღვდელო-
ებაც ჩვეულებრივს საერო ტანისამოსს ატარებს
ხოლმე. აქ საჭირო არაა შეჩერება იმაზე, თუ რა
უხერხულობას შეიცავს სამღვდელოების გამო-
თიშვა მორწმუნეთა კრებულისაგან ამ გან-
საკუთრებული ტანისამოსით, ეს ყველასათვის
ცხადი უნდა იყვეს, აქ შევჩერდებით მხოლოდ
საკითხზე, შესაძლებელია თუ არა სამღვდელო
პირებმა გარეშე საღვთის-მსახურო ადგილისა,
ჩაიცვან ჩვეულებრივი საერო ტანისამოსი, ყო-
ველი მოქალაქე რომ ატარებს.

თუ ისტორიულად შევხებით ჩვენ ამ საკითხს,
დავინახავთ, რომ განსაკუთრებული ტანისამოსი
სამღვდელო პირთათვის შემდეგი დროის ნაყო-
ფია, თავდაპირველად მღვდლები ტანისამოსით
და გარეგნობით სრულიადაც არ განირჩეოდნენ
თავიანთ სამწყსოდაგან, ისინი ისეთსავე ტანი-
სამოსს ატარებდნენ, რასაც სხვები. საისტორიო და
საარქეოლოგიო კვლევა-ძიება ამ საკითხზე შემ-
დეგ პასუხს იძლევა. თავდაპირველად სამღვდე-
ლოება ეკლესიაში, ღვთის-მსახურების დროს, და
ეკლესიის გარეშე, სახლში, ერთსა და იმავე ტანი-
სამოსს ატარებდა, ეს ტანისამოსი კი არაფრით არ

განირჩეოდა იმ ტანისამოსისაგან, რომელიც ეცვათ საერო პირთ ძველს რომსა და საბერძნეთში. ძველი რომაელები ატარებდენ გრძელსა და სრულ ტანისამოსს, რომელსაც ერქვა ტუნიკა ანუ ხიტონი, ბერძნულად სტიქარიონი, პალლიუმი ანუ იმატიონი, გინა თუ პენულა, ბერძნული გამოთქმით ფელონიონ; პირველი ამათგანი არის პროტიტიპი ჩვენი დროის სტიქარისა, მეორე კი ფილონისა, ის, რასაც ჩვენ დღეს ვეძახით გინგილას (მღვდლის გინგილას ოლარი ქვია), რომში ცნობილი იყო „ორარის“ სახელით და წარმოადგენდა გრძელს და ფართო სელის ლენტს, რომელსაც ბეჭზე ატარებდენ პირისა და სახის მოსაწმენდად. პირველი ექვსი საუკუნის განმავლობაში სამღვდულოებაც ამავე ტანისამოსს ჰხმარობდა ეკლესიაშიც და ეკლესიის გარეშე, ასე რომ ტანისამოსით ის არ განირჩეოდა საეროთაგან. მეშვიდე საუკუნიდან საქმე შეიცვალა.

მეექვსე საუკუნეში რომში ფეხი მოიკიდა გერმანულმა კულტურამ, რომელმაც თან მოიტანა მოკლე გერმანული სამხედრო ტანისამოსი. ვინაიდგან ეს ტანისამოსი უფრო ადვილი სახმარებელი იყო და თან ხელმისაწვდენიც,

მასსამ ადვილად და ძალიან მალე გადაიღო ის. სამღვდელოებამ კი, როგორც უფრო კონსერვატიულმა ელემენტმა, ამ ახალს, ბარბაროსულ ტანისამოსს ზურგი აქცია და ისევ ძველებური გრძელი და სრული ტანისამოსი შეინარჩუნა. ამნაირად, მეშვიდე საუკუნიდან თავი იჩინა განსხვავებამ სამღვდელო და საერო ტანისამოსს შორის. მეცხრე საუკუნემდე სამღვდელოება ღვთის-მსახურების დროს და შინაურ ცხოვრებაში ერთსა და იმავე ტანისამოსს ატარებდა. მეცხრე საუკუნიდან საეკლესიო ცხოვრებამ აღმოსავლეთში, საბერძნეთში, სპეციფიური ორთოდოქსალური ელფერი მიიღო და ამ მოვლენამ თავისი ბეჭედი სამღვდელო ტანისამოსსაც დაასვა. საბერძნეთში ამ დროიდან ხმარებაში შემოდის გრძელი, ჩვენებური ახალუხის მსგავსი, ტანისამოსი, რომელსაც „კაბადიონს“ უწოდებდენ; ამ „კაბადიონს“ იცვამდენ როგორც საერონი, ისე სამღვდელონი ეკლესიის გარე, ოჯახურს ცხოვრებაში, ეკლესიაში კი, ღვთის-მსახურების დროს ძველებურ რომაულ გრძელსა და სრულს ზემოთნახსენებს ტანისამოსს ჰხმარობდენ. ამ ნაირად მეცხრე საუკუნიდან თავი იჩინა განსხვავებამ სამღვდელოთა საღვთის-

მსახურო და საოჯახო ტანისამოსში. „კაბადიონი“, რომელსაც სამღვდელოება იცვამდა, გადმოღებულ იქმნა ჩვენშიაც და შეიქმნა ჩვენებურ სამღვდელო პირთა „კაბის“ პროტოტიპად. რაც შეეხება „ანაფორას“, ეს გარეგანი ფორმით იგივე კაბაა, მხოლოდ მის ზევით ჩასაცმელი; ეს თვითონ სახელწოდებიდანაც სჩანს: ანაფორა ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს „ზემოდან სატარებელს“. ჩვენში რომ სამღვდელოება ტანისამოსით საერთაგან არ განირჩეოდა, ეს იქიდანაც სჩანს, რომ ჩვენებური ჩოხა-ახალუხი წარმოადგენს განვითარებას ბერძნული „კაბადიონისას“, რომელიც, როგორც აღნიშნული იყო, სამღვდელო პირთა ტანისამოსად იქცა. ჩვენში მართლაც ხშირად სამღვდელო ტანისამოსს ჩოხას ეძახდენ. ეს იქიდანაც სჩანს, რომ ბერების ტანისამოსს, რომელიც არაფრით არ განსხვავდება სამღვდელო პირთა ტანისამოსისაგან, არამც თუ ძველად, ეხლაც ხშირად ეძახიან ჩოხას. ამნაირად, როგორც რომსა და საბერძნეთში, ისე საქართველოშიაც, სამღვდელო ტანისამოსი არაფრით არ განსხვავდებოდა საერთო ტანისამოსისაგან; თუ ეს ასე იყო ყოველგან ძველად, არც ეხლა იქნება რაიმე განსაკუთრებული, სამღ-

ვდებოვარ რომ იგივე ტანისამოსი ატაროს, რაც საზოგადო ხმარებაშია.

გარდა ტანისამოსისა, სამღვდლოება განირჩევა საეროთაგან გრძელი თმებით; ვერც ისტორიაში, ვერც საეკლესიო კანონებში ჩვენ ვერ ვიპოვნით გრძელი თმების ტარების გასამართლებელ საბუთებს, პირიქით, აქ ყველგან აკრძალულია გრძელი თმების ტარება. ქრისტიანობის პირველ ხანაში, მოციქულების დროს, გრძელი თმების ქონა დიდ სირცხვილად იყო მიჩნეული. მოციქული პავლე ამბობს: „მამაკაცმან თუ გარდაუტეოს თმად გრძელად, უშუერებად არს მისა“ (1 კორ. XI, 14); იოანე ოქროპირი, ეპიფანე კვპრელი, ნეტარი იერონიმე, თეოდორე სტოდისელი და სხვები ერთხმად აღუკრძალავენ სამღვდლო პირთ, თითონ ბერებსაც-კი, გრძელი თმების ტარებას, ვინაიდან გრძელი თმების ტარება წარმართებს სჩვევიათო. „მოციქულთა დადგენილებანი“ აგრეთვე აღუკრძალავენ გრძელ თმების დაყენებას, რასაც ისინი მეძავთა და მემრუშეთა თვისებად სთვლიან. მემვიდე საუკუნეში არამც თუ გრძელს თმებს არ იყენებდენ, პირიქით, ჩვეულებაში შემოვიდა თავის კეფაზე მრგვლივ თმების გამოპარსვა. ასეთი პრაქტიკის მომაგონებელია ესლა მღვდელთმთავრების

მიერ წიგნის მკითხველად კურთხევადის აღკვეცა. მეექვსე მსოფლიო კრების 21 და 42 კანონი მოითხოვს მღვდლებისა და ბერებისაგან, რომ იმათ თემები აღიკვეცონ თუ მღვდლად და ბერად დარჩენა უნდათ. ამასვე ამონებენ პატრიარქი გერმანე (VIII საუკუნე), პატრიარქი პეტრე ანტიოქიელი (XI ს.), ვალსამონი (XII ს.), სვიმეონ სოლუნელი (XV ს.) და ეგრედწოდებული პიდალიონი (კანონთა განმარტებანი), რომელიც 1800 წელს გამოიცა საბერძნეთში. ამნაირად, გრძელი თემების ტარება ძველად არამცთუ სავალდებულო არაა, პირიქით, როგორც დავინახეთ, აკრძალულიც კი არის. მაშასადამე ეხლაც სავალდებულო არ უნდა იყვეს სამღვდლო პირთათვის გრძელი თემების დაყენება. თვით მათ სურვილზე უნდა იყვეს დამოკიდებული როგორ თემებს ატარებენ ისინი: გრძელსა თუ მოკლეს, შეკრეჭილს.

დ ე ბ უ ლ ე ბ ა ნ ი :

1. საჭიროა ჩვენი ღვთის-მსახურება განმარტივდეს, ცხოვრებას დაუახლოვდეს და, შეძლებისდაგვარად, შინაარსით და ფრაზეოლოგიით, საშვალო მლოცველ-მორწმუნეთათვის

გასაგები იყოს. ამის მოსაგვარებლად საკათოლიკოზო საბჭოსთან უნდა დაარსდეს განსაკუთრებული „საღვთისმსახურო კომისია“.

2. საღვთო და საეკლესიო წიგნების საბეჭდავად უნდა შემოღებულ იქმნეს მხედრული ანბანი, ვინაიდან ამ შემთხვევაში ეს წიგნები ფართო მასისთვის უფრო ხელმისაწვდომი იქნება.
3. კრებულის წევრთათვის სავალდებულო არ უნდა იყოს ეკლესიის გარეშე ანაფორის ტარება: სურვილისამებრ მათ შეუძლიათ საერო ტანისამოსი ატარონ.
4. მათთვის არც გრძელი თმებისა და წვერის ტარება უნდა იყოს სავალდებულო, ესეც კერძო სურვილზე უნდა იყოს დამოკიდებული.

ბიბლიოგრაფიული ცნობები

1. **მცხეთობა.** გაზეთი „საქართველო“ (1 ოქტომბერი, 1915, №106, გვ. 1). ხელმოწერა – „ქართველი“.
2. **როგორ აუმჯობესებენ საქართველოს ეკლესიის მდგომარეობას.** გაზეთი „საქართველო“ (23 თებერვალი, 1916, №41, გვ. 3). ხელმოწერა – „მეგობარი“.
3. **საჭიროა თუ არა ქართლში საეპისკოპოსო კათედრა?** გაზეთი „საქართველო“ (25 თებერვალი, 1916, №43, გვ. 3). ხელმოწერა – დეკ[ანოზი] კორ. კეკელიძე.
4. **„კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქი“.** გაზეთი „საქართველო“ (5 მარტი, 1916, № 51, გვ. 3). ხელმოწერა – დეკ[ანოზი] კორ. კეკელიძე.
5. **„საქართველოს საექსარხოზო“** (ისტორიულ-კანონიური ცნობა). გაზეთი „საქართველო“ (10 მარტი, 1916, № 55, გვ. 2). ხელმოწერა – დეკ[ანოზი] კორ. კეკელიძე.
6. **ახალი სიურპრიზი.** გაზეთი „საქართველო“ (29 მარტი, 1916, № 70, გვ. 3-4). ხელმოწერა – „–ნელი“.

7. **დიდუბის ეკლესია.** გაზეთი „საქართველო“ (17 აპრილი, 1916, № 85, გვ. 3-4). ხელმოწერა – „ქართველი“.
8. **მცირე შენიშვნა.** გაზეთი „საქართველო“ (19 აპრილი, 1916, № 86, გვ. 3). ხელმოწერა – დეკ[ანოზი] კორ. კეკელიძე.
9. **პროვოკაცია თუ სიბეცე?** (ალ. რემიზოვი და სომხების „სურფსარქისი“). გაზეთი „საქართველო“ (5 ივნისი, 1916, №124, გვ. 1-2). ხელმოწერა – დეკ[ანოზი] კორ. კეკელიძე.
10. **ღვთის-მსახურება და სამღვდელოება** (მოხსენება, წაკითხული სრულიად საქართველომ 1917 წლის საეკლესიო კრებაზე). ჟურნალი „სვეტიცხოველი“ (დეკემბერი, 1917, №4, გვ. 13-16). ხელმოწერა – დეკ[ანოზი] კორ. კეკელიძე.

საძიებლები

პირთა

ადრიანე (პატრიარქი) 30

ამბროსი (არქიმანდრიტი) 38

არსენი (ეპისკოპოსი) 34

აშორდია 35

ბარათაშვილი ნიკოლოზ 44

ბასილი დიდი 61

ბაქრაძე დიმიტრი 44

ბაბრიელი (იმერეთის ეპისკოპოსი) 37

გერმანე (პატრიარქი) 71

გიორგი (წმ.) 42

გიორგი (იმერეთის ეპისკოპოსი) 14

გოგებაშვილი იაკობ 44

გრიგოლ განმანათლებელი 51

ღავითი (ალავერდელი) 21

ქესევი (ეგზარქოსი) 26

ელიოზი 9

ეპიფანე კვიპრელი 70

ვალსამონი 71

ვოსტორგოვი იოანე 17, 18, 24, 31, 33-35

ზენობი 51

ზენჩენკო – 35

თამარი (მეფე) 41, 44

თეოდორე სტოდიელი 70

თრდატ III 51

იავორსკი სტეფანე 30

იაკობი (მოციქული) 61

იერონიმე ნეტარი 70

ილარიონი (მღვდელ-მონაზონი) 52

ინგოროყვა პავლე 8

ინოკენტი (ეგზარქოსი) 40

იოანე ოქროპირი 61, 70

იოანე (პატრიარქი) 52

ისააკი (სომეხი მღვდელმთავარი) 54, 55, 56

ჰეკელიძე კორნელი 3, 7, 8, 73, 74

ლიკი 52, 54

მარი ნიკო 35

მაჭავარიანი დავით 37

მირიან III 9, 10, 12

ნიკოლაძე ნიკო 46

ნიკოლოზი (კათალიკოსი) 10

ნინო (წმ.) 9, 10, 12, 42

პეტრე (მოციქული) 21

პეტრე ანტიოქიელი 71

პავლე (მოციქული) 21, 70

პაპუაშვილი ნუგზარ 8

პიტირიმი (ეგზარქოსი) 13-16, 18, 20, 21, 26, 32, 34, 40

პლატონი (ეგზარქოსი) 41

რემიზოვი ალექსი 5, 51-54, 58, 74

სარქისი (სურბ სარქისი) 5, 51, 52, 55, 56, 74

სვიმეონ სოლუნელი 71

სიდონია 9

სიმონ კანანელი 37

სოფია (წმ.) 61

სტეფანე (იხ. იავორსკი სტეფანე)

ტორმასოვი ალექსანდრე 28, 30, 31

ქეთევან დედოფალი 12

ლოლობერიძე ნიკოლოზ 44

შანშიაშვილი სანდრო 8

სახანაშვილი ალექსანდრე 44

ჯორჯაძე არჩილ 44

Болотов В.В. 29

Карабинов И.А. 54

Латышев В.В. 37

Мансветов И.Д. 54

Марр Н.И. 35, 37

Никодим (Милаш) 29

Троицкий И.Е. 54

Чарая П.Г. 36

გეოგრაფიულ სახელთა

ადლერი 33

აზრუმი 18

ათონი 42, 60

ალავერდი 15, 16, 20, 21

აფხაზეთი 36, 37

ახალქალაქი 20, 21

ახალციხე 20, 21

ახტალა 42

ბათომი (ბათუმი) 33

ბაქო 15, 21, 22

ბიზანტია 29

ბოდბე 37

ბიჭვინთა 37

ბაგრა 33

გელათი 37

გორი 15, 19, 20, 21

გურია 50

დიდუბე 5, 16, 17, 40-44, 74

ევროპა 65

ერზურუმი (იხ. აზრუმი)

ვლადიკავკავი (ვლადიკავკაზი) 25

ზიქპია 33

თბილისი 7, 15, 19, 21, 39

თელავი 20, 21

თერგი (ოლქი) 25

თესალონიკი 29

იერუსალიმი 9, 42

ილორი 37

იმერეთი 14, 50

ქავკასია 5, 17, 18, 24, 25, 31, 32, 73

კასპია 25

კახეთი 15, 20-22, 26, 50

კობენი 42

კონსტანტინოპოლი 62

ლაზიკა 36

მამკოდა 42

მოსკოვი 56

მცხეთა 9, 11, 12, 19, 37, 52

ნიკია 55

პეტროგრადი 13, 14

რავენა 29

რომი 67, 69

რუსეთი 17, 25, 29, 30, 32, 64, 65

საბანმინდა 61

საბერძნეთი 54, 57, 64, 67-69, 71

სამეგრელო 50

საქართველო 5, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 17, 18, 21, 22, 24-28,
30, 31, 33, 36-39, 43, 44, 46, 48-50, 59, 64, 69, 73, 74

სინა 42

სიღნაღი 20, 21

სოხუმი 32-35, 38, 39, 48, 50

სპარსეთი 18, 52

სტავროპოლი 18

ქართლი 5, 19-22, 26, 50, 73

ქუთაისი 14

შავი ზღვა 32, 33

შუამთა 16

ხუჯაბი 42

ჯიქეთი (იხ. ზიქპია)